

XIVA XONLIGIDA XATTOTLIK VA KITOBAT SAN'ATINING RIVOJLANISH TARIXI.

Abu Rayhon Beruniy nomidagi Urganch davlat universiteti

Rustamova Sevinchoy

Tarix yo'nalishi 4-kurs talabasi

Annotatsiya. Mazkur maqolada Xiva xonligi hududida xattotlik san'atining shakllanishi, uning rivojlanish bosqichlari va kitobat madaniyatining o'ziga xos xususiyatlari tarixiy manbalar asosida o'rganiladi. Tadqiqotda XVI asrdan XX asr boshlarigacha bo'lgan davr qamrab olinib, xon saroylarining madaniy homiylik an'anasi, madrasa ta'limi tizimidagi xattotlik mashqlari va qo'lyozma kitob yaratish jarayonining bosqichlari ko'rib chiqilgan. Xususan, Qo'ng'irot sulolasi hukmronligi davrida, ayniqsa Muhammad Rahimxon II zamonida, xattotlik san'ati o'zining eng yuksak cho'qqisiga chiqqanligi alohida ta'kidlanadi. Maqolada Xorazm nastaliq maktabining shakllanishi, ustoz-shogird an'anasining uzluksizligi va mahalliy xat uslublarining umumislom xattotlik merosida tutgan o'rni masalalari ham ilmiy muomalaga kiritilgan. Shuningdek, saqlanib qolgan qo'lyozmalar va ularning bugungi kutubxonalardagi holati haqida ham ma'lumot beriladi.

Kalit so'zlar: xattotlik, kitobat, Xiva xonligi, nastaliq, qo'lyozma, Xorazm madaniyati, Qo'ng'irot sulolasi.

Kirish. Islom madaniyatining buyuk merosi bo'lmish xattotlik san'ati asrlar davomida insoniyatning ma'naviy boyligini avloddan avlodga yetkazib kelgan eng ishonchli vosita bo'lib xizmat qilgan. Xorazm zaminida yozuv madaniyatining ildizlari islomgacha bo'lgan davrga borib taqaladi. Biroq arab yozuvining kirib kelishi bilan bu yerda butunlay yangi bir xat madaniyati shakllandi. Madrasa va xonaqohlar, saroylar va kutubxonalar — barchasi xattotlikni targ'ib etuvchi, undan bahramand bo'luvchi muhitga aylandi. Natijada Xivada asrlar davomida o'ziga xos mahalliy xattotlik an'anasi vujudga keldi va bu an'ana xonlikning siyosiy taqdiriga qaramay, uzoq yillar davomida o'z

hayotiyligini yo‘qotmadi. Ushbu maqolada Xiva xonligi hududida xattotlik va kitobat san’atining rivojlanish tarixi XVI asrdan XX asr boshlarigacha bo‘lgan davrni qamrab olgan holda o‘rganiladi. Tadqiqotda tarixiy-qiyosiy tahlil usulidan foydalanilgan bo‘lib, manba sifatida xonlik davri qo‘lyozmalari, xorijiy va mahalliy tadqiqotchilarning ilmiy ishlari hamda arxiv materiallari asosga olingan.

Adabiyotlar tahlili. Xiva xonligidagi xattotlik va kitobat san’atini o‘rganishda foydalanish mumkin bo‘lgan manba va tadqiqotlar o‘zining mazmun-mohiyati, yozilish maqsadi va ilmiy qimmatini jihatidan bir-biridan sezilarli darajada farq qiladi. Shu sababli mavjud adabiyotlarni tahlil qilishda ularni bir necha guruhga ajratib ko‘rib chiqish maqsadga muvofiq.

Birlamchi manbalar. Bu guruhga avvalo xonlik davri qo‘lyozmalari, rasmiy hujjatlar va tarixiy yilnomalar kiradi. Shermuhammad Munis va uning shogirdi Muhammad Rizo Ogahiyning “Firdavs ul-iqbol”, “Riyoz ud-davla”, “Zubdat ut-tavorix” kabi tarixiy asarlari Xiva saroyidagi madaniy muhit, xon homiyligi va ilm-fan ahliga munosabat haqida bevosita ma’lumot beradi. Bu asarlar o‘zlari ham xattotlik san’atining yuksak namunalari bo‘lib, kitobat madaniyatining ichki qonuniyatlarini o‘rganishda qimmatli manba vazifasini o‘taydi. Shuningdek, Bayoniyning “Shajarayi Xorazmshohiy” asari ham xonlik tarixini yoritishda muhim o‘rin tutadi. Ushbu manbalarning asosiy kamchiligi shundaki, ularda xattotlik masalasi maxsus tadqiqot ob’ekti sifatida ko‘tarilmagan — bu ma’lumotlar ko‘proq tasodifiy, qo‘shimcha qaydlar tarzida uchraydi.

Rus va sovet davri tadqiqotlari. XIX asr oxiri — XX asr boshlarida rus olimlari tomonidan Xiva bo‘yicha yozilgan asarlar ikkinchi muhim guruhni tashkil etadi. V. V. Bartoldning O‘rta Osiyo tarixiga bag‘ishlangan fundamental ishlari, A. A. Semenovning xattotlik va qo‘lyozmalar bo‘yicha tadqiqotlari, shuningdek, Y. E. Bertel’sning fors-tojik adabiy merosi haqidagi asarlari bu davrning eng yirik ilmiy yutuqlari hisoblanadi. Sovet davrida esa O‘zbekiston Fanlar Akademiyasi Sharqshunoslik instituti tuzgan qo‘lyozmalar kataloglari alohida ahamiyat kasb etadi. Biroq bu tadqiqotlarning ko‘pchiligi mafkuraviy ta’sir ostida yozilganligi bois, ba’zi masalalar ataylab chetlab o‘tilgan yoki siyosiy jihatdan qulay tarzda talqin qilingan.

O‘zbek milliy tarixshunosligidagi tadqiqotlar. Mustaqillik yillarida O‘zbekiston tarixchilari xonlik madaniyatini qayta baholash va milliy merosni tiklash yo‘lida muhim qadamlar tashladi. Bu davrda nashr etilgan G‘. Xoliqov, B. Axmedov va N. Norqo‘lovning ishlari Xiva madaniy hayotini yangi nuqtai nazardan yoritishga harakat qildi. Mazkur tadqiqotlarda xattotlik maktabiga doir qimmatli ma’lumotlar keltirilgan bo‘lsa-da, ular ko‘pincha umumiy madaniy tarix doirasida qolib, xattotlikning texnik va badiiy jihatlarini chuqur tahlil qilmaydi.

Tahlil va natijalar. Xiva xonligining XVI asrda mustaqil siyosiy birlik sifatida shakllanishi madaniy hayotda ham yangi sahifani ochdi. Shaybon sulolasining dastlabki hukmdorlari saroyni nafaqat siyosiy boshqaruv markazi, balki ilm-fan va san’at homiyligining o‘chog‘iga aylantirish siyosatini yuritdilar. Bu siyosat bevosita xattotlik va kitobat san’atining rivojlanishiga zamin yaratdi.

Bu davrda Xivada madrasa ta’limining kengayishi alohida ahamiyat kasb etdi. Madrasalarda xattotlik alohida fan sifatida o‘qitildi. Talabalar avval oddiy mashq qog‘ozlarida harflarni ko‘chirishdan boshlab, asta-sekin murakkab xat uslublarini — nasx, sul’s va nastaliqni egallashga o‘tdilar. Ustoz-shogird an’anasi bu jarayonning asosini tashkil etar edi: tajribali xattot o‘z shogirdiga nafaqat texnik ko‘nikmani, balki qalam tutish falsafasini, harflarga estetik munosabatni ham o‘rgatardi.

Xon saroyi xattotlik san’atining asosiy homiysi vazifasini bajarar edi. Har bir yirik hukmdor o‘zining shaxsiy kutubxonasini shakllantirish va uni qimmatbaho qo‘lyozmalar bilan to‘ldirish an’anasiga amal qildi. Bu esa o‘z navbatida iqtidorli xattatlarni saroyga jalb etdi, ularga yer, mol-mulk va daromad manbai sifatida imtiyozlar berildi. Natijada xattotlik nafaqat ijodiy faoliyat, balki ijtimoiy mavqeni belgilovchi kasbga ham aylandi.

XVI–XVII asrlarda Xivada yaratilgan qo‘lyozmalar orasida Qur’on nusxalari bilan bir qatorda she’riy devonlar, tarixiy yilnomalar va ilmiy risolalar ham alohida o‘rin tutadi. Ushbu asarlarning ko‘pchiligi nafaqat matn jihatidan, balki badiiy bezagi — iluminatsiya, miniatyura jihatidan ham yuksak darajada ijro etilgan. Bu esa Xivada kitobat san’atining mustaqil, yetuk yo‘nalish sifatida shakllanganidan dalolat beradi.[7]

Xiva xonligida xattotlik san'atining eng yuksak darajaga ko'tarilishi Qo'ng'irot sulolasi hukmronligi davriga, xususan XVIII asrning ikkinchi yarmi va XIX asrga to'g'ri keladi. Bu davrda xonlikning siyosiy barqarorlashuvi va iqtisodiy yuksalishi madaniy hayotga ham ijobiy ta'sir ko'rsatdi. Sulolaning dastlabki hukmdorlari — Eltuzarxon va Muhammadrahimxon I — saroyda adabiy va ilmiy muhitni qayta jonlantirish siyosatini izchil davom ettirdilar.

Biroq bu davrning eng yorqin siymosi, shubhasiz, Muhammad Rahimxon II (taxallusi Feruz, hukmronlik davri 1864–1910) edi. U nafaqat davlat arbobi, balki iste'dodli shoir va madaniyat homiysi sifatida ham tarixga kirdi. Feruz o'z saroyida adabiy to'garaklar va mushoiralar tashkil etdi, Xivada ilk toshbosma nashriyotini qurdirdi va xattotlarni alohida rag'batlantirish tizimini yo'lga qo'ydi. Uning davridagi "Xiva adabiy maktabi" O'rta Osiyo madaniy hayotida muhim hodisa bo'lib, bu maktabda xattotlik adabiyot va musiqaning ajralmas hamrohiga aylandi.[12]

Qo'ng'irot sulolasi davrida yetishib chiqqan xattotlar orasida Xorazm nastaliq maktabining eng yirik namoyandalari mavjud. Ular o'z ustodlaridan olgan an'anani nafaqat saqlab qoldilar, balki unga o'ziga xos mahalliy rang berishga muvaffaq bo'ldilar. Xorazm nastaliqining o'ziga xos xususiyati shunda ediki, u Hirot va Buxoro maktablaridan farqli ravishda nisbatan to'g'ri va aniq harflar tizimiga asoslanardi, bu esa matnni o'qishni osonlashtirardi. Bundan tashqari, harflar orasidagi masofa va qatorlarning joylashuvi ham mahalliy xattotlikning o'ziga xos belgilaridan biri hisoblanardi.

Bu davrda kitobat san'ati ham yangi bosqichga ko'tarildi. Qo'lyozma kitoblarning badiiy bezagi tobora murakkablashib, sahifalarning tezhib va iluminatsiya bilan ishlash mahorati yuksaldi. Qog'oz sifatiga ham alohida e'tibor qaratildi: Xorazm ustaxonalarida tayyorlangan mahalliy qog'oz o'zining pishiqligi va silliq yuzasi bilan mashhur edi. Muqova bezash san'ati ham ayni shu davrda alohida rivojlandi — charm va ipak bilan qoplangan, oltin naqshlar bilan bezatilgan muqovalar qo'lyozma kitobni nafaqat axborot manbai, balki san'at asariga aylantirdi.

Xiva xonligida xattotlik san'atining rivojlanishiga parallel ravishda kutubxona madaniyati ham yuksak darajaga ko'tarildi. Xon saroyidagi kutubxona nafaqat

qo‘lyozmalar ombori, balki ilmiy va madaniy hayotning tirik markazi edi. Bu yerda xattatlar yangi nusxalar ko‘chirardi, olimlar manbalarga murojaat qilardi, shoir va adiblar esa o‘z asarlarini o‘qib, muhokama qilardi.

Muhammad Rahimxon II davridagi saroy kutubxonasi ayniqsa boy bo‘lgan. Turli ma’lumotlarga ko‘ra, unda bir necha mingta qo‘lyozma saqlangan. Ularning mavzusi rang-barang edi: Qur’on va hadis ilmlari, fiqh va kalom, tarix va geografiya, adabiyot va she’riyat, tibbiyot va astronomiya, shuningdek, tasavvuf va falsafa. Bu rang-baranglik Xiva xonligidagi intellektual muhitning qanchalik keng va chuqur bo‘lganidan dalolat beradi.[15]

Tarixiy ma’lumotlar Xiva xoni Muhammad Rahim II (1865-1910) ning ikki kitob ombori haqida keng ma’lumotlarga ega. Bu haqda rus turkiyshunos olimi A.N.Samoylovich batafsil ilmiy axborot qoldirgan. U 1908 yili Xorazmda kitobat ishi va adabiyotni o‘rgandi. Kutubxonalardan biri Xiva Arkida, ikkinchisi – Tozabog‘ deb ataluvchi yozgi qarorgohda joylashgan edi. A.N.Samoylovich Arkdagi Xiva kutubxonasini shunday tasvirlaydi: “Ko‘rinish xona”ning janubi-g‘arbiy burchagida yoxud Xiva xoni qarorgohining qabul qilish hovlisida eshik bo‘lib, uning ortida tor, aylana tosh zina bor. Bu zina ikkinchi qavatdagi uncha katta bo‘lmagan xonalardan biriga olib chiqadi. To‘rt tarafdin xona joylashgan bino ko‘rinishxona hovlisini o‘rab turadi. Shu bino xon kutubxonasi hisoblanadi.[15]

Madrasa kutubxonalari ham xonlik madaniy hayotida muhim o‘rin tutgan. Ichanqal’adagi yirik madrasalar — Muhammad Aminxon, Olloqulixon va Arab Muhammad madrasalari — o‘zlarining kitob fondlariga ega bo‘lgan. Bu kutubxonalar asosan diniy va ilmiy mazmundagi qo‘lyozmalardan iborat bo‘lib, talabalar ta’lim jarayonida ulardan faol foydalangan.

Afsuski, Xiva kutubxonalarining katta qismi XIX asr oxiri — XX asr boshlaridagi siyosiy o‘zgarishlar, Rossiya imperiyasining bosqini va keyinchalik sovet hokimiyatining o‘rnatilishi natijasida tarqab ketdi. Qo‘lyozmalarning bir qismi bugungi kunda Toshkentdagi Sharqshunoslik instituti fondlarida, qolgan qismi esa Sankt-Peterburg, London, Oksford, Tehron va Istanbuldagi kutubxonalarda saqlanmoqda. Bu holat Xiva

qo‘lyozma merosini yaxlit holda o‘rganishni qiyinlashtirmoqda va xalqaro hamkorlik asosida raqamlashtirish loyihalarini amalga oshirishning zaruriyatini ko‘rsatmoqda.[10]

1873 yilda Xiva xonligining Rossiya imperiyasiga qaram bo‘lishi madaniy hayotga darhol salbiy ta‘sir ko‘rsatmadi. Muhammad Rahimxon II hukmronligi davrida xonlik nisbatan mustaqil madaniy siyosatini davom ettirdi. Biroq 1920 yilda sovet hokimiyatining o‘rnatilishi xattotlik san‘ati uchun haqiqiy burilish nuqtasi bo‘ldi. Arab yozuvidan avval lotin, keyinchalik kirill yozuviga o‘tish jarayoni xattotlik an‘anasining tabiiy zanjirini uzib tashladi. Madrasalar yopildi, xon saroyi tarqatildi va xattotlik san‘atining asosiy homiylik tizimi barbod bo‘ldi.

Bu davrda ko‘plab tajribali xattotlar o‘z kasbini davom ettira olmadi. Ularning bir qismi diniy xizmatda qolishga harakat qilsa, boshqalari butunlay boshqa sohalarga o‘tdi. Ustoz-shogird an‘anasi uzildi va asrlar davomida yig‘ilgan kasbiy bilim ko‘p jihatdan yo‘qolib ketdi. Ayrim xattotlar yashirin ravishda qo‘lyozmalar ko‘chirishni davom ettirgan bo‘lsa-da, bu faoliyat endilikda rasmiy madaniy siyosatning emas, shaxsiy fidoyilikning ifodasi edi.

Shunga qaramay, Xiva xattotlik merosining to‘liq yo‘q bo‘lib ketmaganligini alohida ta‘kidlash zarur. Bir tomondan, oldingi asrlarda yaratilgan yuzlab qo‘lyozmalar turli kutubxona va shaxsiy fondlarda saqlanib qoldi. Ikkinchi tomondan esa, ayrim xattotlar o‘z bilimlarini avlodlarga yetkazishga muvaffaq bo‘ldi. Bu uzilmas ip keyinchalik, O‘zbekiston mustaqillikka erishgach, xattotlik san‘atini qayta tiklash uchun asos bo‘lib xizmat qildi.

Xulosa va takliflar. Ushbu maqola, Xiva xonligidagi xattotlik va kitobat san‘atining rivojlanish tarixi o‘zining murakkab, ko‘p qatlamli va ichki mantiqqa ega bir jarayon ekanligini ko‘rsatdi. Bu san‘at islomning Xorazmga kirib kelishi bilan boshlangan va asrlar davomida siyosiy, ijtimoiy hamda madaniy o‘zgarishlar fonida o‘ziga xos mahalliy rang kasb etib borgan. Xiva xonligida xattotlik hech qachon oddiy hunarmandchilik darajasida qolmadi — u doimo ma‘naviy va intellektual hayotning ajralmas qismiga aylangan yuksak san‘at bo‘lib qoldi.

Xiva xonligida xattotlik san'ati XVI asrdan boshlab mustaqil va yetuk maktab sifatida shakllanib, XIX asrning ikkinchi yarmiga kelib o'zining oltin davriga erishdi. Bu jarayonda xon saroyining homiylik siyosati, madrasa ta'lim tizimi va ustoz-shogird an'anasining uzluksizligi hal qiluvchi rol o'ynadi. Aynan ushbu uch omilning uyg'unligi Xorazm xattotlik maktabini mintaqaning boshqa markazlaridan ajratib turuvchi o'ziga xos xususiyat sifatida namoyon bo'ldi.[9]

Xiva xonligidagi kitobat san'ati matn ko'chirishdan ancha keng tushunchani qamrab olgan. Qog'oz tayyorlash, muqova bezash, iluminatsiya va tezhib ishlash, miniatyura chizish — bularning barchasi birgalikda qo'lyozma kitobni nafaqat axborot manbai, balki yaxlit san'at asariga aylantirgan. Bu an'ananing Hirot va Buxoro maktablaridan ta'sirlangan holda rivojlanganligi aniq bo'lsa-da, Xorazm uslubi o'zining aniqlik, o'qilishi qulay va amaliy yo'naltirilganligi bilan alohida ajralib turgan.

1920 yildan keyingi siyosiy o'zgarishlar xattotlik san'atining tabiiy rivojlanish jarayonini sun'iy ravishda to'xtatib qo'ydi. Arab yozuvidan voz kechilishi, madrasalarning yopilishi va homiylik tizimining barbod bo'lishi bu san'atni avloddan avlodga yetkazuvchi tabiiy kanallarni uzib tashladi. Biroq saqlanib qolgan qo'lyozmalar va ayrim fidoyi xattotlarning mehnati tufayli bu meros butunlay yo'qolib ketmadi.

Madaniy meros sohasida esa Ichan-qal'a muzeyida xattotlik san'atiga bag'ishlangan alohida zal tashkil etish va unda noyob qo'lyozmalarning original va raqamli nusxalarini namoyish qilish maqsadga muvofiqdir. Xiva xonligi xattotlik merosini UNESCO ning nomoddiy madaniy meros ro'yxatiga kiritish bo'yicha tegishli hujjatlarni tayyorlash ham muhim ahamiyatga ega. Shuningdek, har yili Xivada xalqaro xattotlik festivali o'tkazish nafaqat bu san'atni targ'ib etish, balki dunyo xattotlarini bir joyga to'plash va tajriba almashish uchun ham qimmatli platforma bo'lib xizmat qilardi.

Xulosa o'rnida shuni ta'kidlash joizki, Xiva xonligidagi xattotlik va kitobat san'ati — bu faqat o'tmishga tegishli tarixiy hodisa emas. Bu san'at bugungi kunda ham milliy o'zlikni anglash, madaniy merosni avlodlarga yetkazish va estetik tafakkurni boyitish uchun muhim manba bo'lib xizmat qilishi mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar

I. Birlamchi manbalar (qo‘lyozmalar va nashr etilgan manbalar)

1. Munis Sh., Ogahiy M. R. Firdavs ul-iqbol. — Toshkent: Fan, 1988. — 516 b.
2. Ogahiy M. R. Riyoz ud-davla. — Toshkent: O‘zbekiston FA nashriyoti, 1965. — 382 b.
3. Ogahiy M. R. Zubdat ut-tavorix. — Toshkent: Fan, 1969. — 274 b.
4. Bayoniy M. Y. Shajarayi Xorazmshohiy. — Toshkent: Fan, 1994. — 318 b.
5. Ogahiy M. R. Gulshani davlat. — Toshkent: O‘zbekiston FA nashriyoti, 1971. — 290 b.

II. O‘zbek tilidagi tadqiqotlar

6. Ahmedov B. O‘rta Osiyo xalqlari tarixi manbalari. — Toshkent: O‘qituvchi, 1991. — 412 b.
7. Xoliqov G‘. Xiva xonligi madaniyati. — Toshkent: Fan, 2001. — 328 b.
8. Norqo‘lov N. O‘zbek xattotlik san’ati tarixi. — Toshkent: O‘zbekiston, 2005. — 256 b.
9. Shamsiyev P. Xorazm qo‘lyozmalari. — Toshkent: Fan, 1962. — 184 b.
10. Hasanov S. Xiva xonligi adabiy muhiti. — Toshkent: Fan, 1985. — 296 b.
11. Munnirov Q. O‘zbek qo‘lyozmachilik madaniyati. — Toshkent: Fan, 1975. — 344 b.
12. Yo‘ldoshev M. Xorazm xattotlik maktabi. — Urganch: Xorazm, 2008. — 178b.
13. Rajabov R. O‘rta Osiyo xattotlik san’ati. — Toshkent: San’at, 2010. — 224 b.
14. Yunusova M. Qo‘ng‘irot sulolasi davri madaniyati. — Toshkent: Fan, 2003. — 268 b.
15. Isoqov A. Xiva xonligi kutubxonalari tarixi. — Toshkent: O‘zbekiston, 2012. — 192 b.

Elektron resurslar

16. O‘zbekiston Milliy kutubxonasi elektron katalogi. — URL: www.natlib.uz
17. Sharqshunoslik instituti raqamli qo‘lyozmalar bazasi. — URL: www.orient.uz